

BİR ARXİVİN TALEYİ

Açar sözlər: arxiv, ırs, ədəbiyyatşunas, təqiqçi, publisist, pedaqoq

Key words: archive, heritage, specialist in study of literature, critic, publicist, teacher

Ключевые слова: архив, наследие, литературовед, критик, публицист, педагог

Xalqın elmi, ədəbi və tarixi ırsının qorunduğu yerlərdən biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar Institutudur. Burada tariximizin uzaq keçmişinə aid əlyazmalar, çap kitabları, jurnal, qəzet, fotosəkkillər ilə yanaşı, XIX əsrin sonu, XX əsrin I yarısında yaşayış-yaratmış görkəmli sənət adamları və içtimai xadimlərin şəxsi arxivləri mühafizə olunur. Onların sırasında pedaqoq, publisist, yazıçı, tərcüməçi kimi yorulmadan fəaliyyət göstərmiş, ədəbi-mədəni ırsımızın toplanılması, tədqiqi və nəşri sahəsində müstəsnə xidmətləri olan görkəmli ədəbiyyatşunas, təqiqçi Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) də şəxsi arxiv materialları Institutun saxlanıcında (fond - 19) qorunur.

1863-cü ildə Şuşada dünyaya göz açmış Firidun bəy Köçərli 1876-ci ildə rus məktəbinə daxil olub. 1876-ci ildə Qori şəhərində açılan Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının nəzdində Azərbaycan bölməsi (1879) təsis edilərkən, Aleksey Osipoviç Černyayevski həmin bölməyə müfəttiş təyin olunmuşdur. Bu bölməyə şagirdlər toplayan Černyayevski ilə Köçərlinin ilk tanışlığı da məhz 1879-cu ildə – rus məktəbinin üçüncü sınıfında oxuyarkan olmuş və bu tanışlıq Köçərlinin sonrakı taleyində mühüm rol oynamışdır. Seminariyada 6 il (1879-1885) təhsil alan F.Köçərli 1885-1895-ci illərdə İravan gimnaziyasında pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Həmin işin davamı olaraq 23 il (1895-1918) Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsində ana dili və şəriət fənlərini tədris etmişdir. 1918-ci ildən isə özünün təşəbbüsü ilə həmin seminariyanın Azərbaycan bölməsi Qazağ köçürülrək, Qazax Müəllimlər Seminariyası açılmış və o, ömrünün sonuna kimi orada müdər vəzifəsinde işləmişdir.

Ədəbi fəaliyyətə 1885-ci ildən başlayan F.Köçərlinin yaradılığının məhsuldar dövrü XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etmişdir. Məhz o illərdə "Littératuro Azerbaïdjanskih tatar" (1903), görkəmli mütsəkkir Mirzə Fətəli Axundovun anadan olmasının yüzülliyi munasibətilə "Mirzə Fətəli Axundov" (1911), "Balalara hədiyyə" (1912), ikicildlik məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı" (1925-1926) kitablarını yazmış və bəzilərinin nəşrinə sağlığında müvəffəq olmuşdur. O, eyni zamanda Azərbaycan folkloru nümunələrini toplamış, Ə.Navai, S.Ə.Şirvani, S.Ə.Nəbatı, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, A.Səhhat və dövrünün digər mütərəqqi ziyalıları haqqında məqalə və ocerklər yazmış, tərcümələr etmişdir.

F.Köçərli bədii tərcümə sahəsində fəaliyyətə İrəvanda müəllimlik etdiyi vaxtlarda başlamışdır. Rus ədəbiyyatından – İ.A.Kritov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.N.Tolstoy, A.V.Koltsov, A.P.Çexov, kimi sənətkarların əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. "...Köçərli "Balaqçı ilə qızıl balığın nağılı"nı tərcümə etməklə, Azərbaycanda A.S.Puşkinin ilk mütərcimini olmaq şərəfini et-qazanmışdır" [1, s.93]. Bu fikri "...onun Lermantov, və Koltsovdan etdiyi tərcümələrə də şamil etmək olar" [2, s.129]. Onun dəyərli işlərindən biri rus dilindən tərcümə etdiyi qədim yunan filosofu

* Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar Institutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: afaq23@mail.ru

Sokratin "Talimatı-Sokrat" (1891) kitabıdır. O, təkcə rus ədəbiyyatından yox, Azərbaycan ədəbiyyatından da - M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvəkib" ("Kavkazski vestnik" məcmuəsi, № 5, 1901) əsərini rus dilinə tərcümə etmişdir.

F.Köçərləi dövrünün Tiflis, Bağçasaray və Peterburqda dərc olunan "Kaspı", "Kavkaz", "Novoye obozreniye", "Petrogradskiye vedomosti", "Tərcümən", "Zakavkazye", "Kaşkul", "Şərqi-Rus", "Həyat", "Molla Nəsrəddin", "Məlumat", "Yeni İrşad", "İqbal" və digər mətbuat organlarının "Firidun bay Köçərli", "Allah bandası", "F.K.", "F.Köçərləi" sənədləri [3, s.220] kimi açıq və gizli imzalarla dərc etdirilmişdir. F.Köçərlinin ədəbiyyatı dair məqalələrinin böyük bir hissəsinin tekstoloji araşdırımlar taşkılfət edir. "Alim həm "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı monoqrafiyasında, həm də bir çox məqalsalarında əsərlərin təhlilində onları yanaşı, əzələrini də geniş yer verib, mətnşünaslığın aktual problemlərinə toxunmuş, surf tekstoloji faaliyyəti mösələlərdən yüksəkdir. Başqa sözə, F.Köçərlinin elmi faaliyyətinin taməlində tekstoloji metod dayanır" [4, s.155-156].

F.Köçərlinin gərgin zəhmətinin nəticəsi olan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazmaq sahəsində və qiyamılı bir təşəbbüsdür. Bu sahədə "Ayrı-ayrı əsrlərdə müxtəlif təzkirəciler tarifindən yazılış təzkirələri, M.F.Axundzadənin ədəbiyyat tarixinə dair bir neçə məqaləni və Mirzə Məmməd Axundzadənin "Nizami" adlı kitabını çıxmış şətti ilə, demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə adlı heç bir əsər yazılmamışdır" [5, s.9]. Akademik Kamal Talibzadənin təbliğə deşək: "Köçərləi təzkirəciliyin çərçivəsindən doğadtı, ədəbiyyat tarixinin tadqiqinə yeri bir istiqamət verdi" [6, s.257]. O, bu əsərində 129 şair və ədəblərimizin böyük ek-səriyətinin tərcüməyi-hali, ədəbi irsi haqqında dəyərləri məlumatlar vermişdir.

Milli-mənvi irsimizini cəfəsəsi olan F.Köçərlinin bu xidmətləri müasirləri A.Sahhət, C.Məmmədquluzadə, S.Hüseyn, N.Norimanov, R.Əsfəndiyev kimi mütərəqqi ziyanlılar tarifindən layiqli qiyamıtnı almışdır. Bu əzəngin irs dairən ətrafına M.C.Paşayev, Ə.Mirzəmədov, K.Talibzadə, B.Nəbiyev, F.Hüseynov, Ə.Bektaşlı, Ş.Salmanov, R.Qənbərqizi, M.Adilov kimi alim nəslə toplamış, tadqiqatlarında onu xidmətləri qədrişənləşdirən dəyərləndirilmişdir. Təsəssük ki, milli-mənvi irsimizin tadqiqi, töbliği və xalqın maariflənməsi sahəsində F.Köçərlinin müstəsnə xidmətlərini layiqinə əhəda edən şəxsi arxiv bu günümüze naqis galib qatılmışdır. Təbii ki, bunun ciddi sababləri F.Köçərlinin həbsi və qətlə ilə bağlı olmuşdur.

"Müsəvat" Partiyasının Qazax bölməsinə rəhbərlik etmiş, ADR-in təhsil siyasetini həyata keçirmək uğrunda yorulmaqla bilmədən fealiyyət göstərmiş F.Köçərli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyutundan sonra bir çox xalqşərvən müasirlərinin biçimli taleviyi yaşayan, əksinqilabçı və milletçi kimi "xalq düşməni" adı altında Qazax İqiləb Komitəsi tarafından həbs edilib Gəncə Fövqəladə Komissiyasının sarancamına qədərləndirilmişdir. F.Köçərlinin MTN-in arxivində saxlanılan istintaq materiallarına (25 sahifədən ibarət olan PS-12206 saylı qovluq) əsaslanan C.Qasimov yazar: "4 iyun 1920-ci il. Mon, 20-ci diviziyannın 7-ci xüsusi səbəsinin harbi müstəntiqi bu gün Firidun bay Köçərlinskinin əksinqilabçı fealiyyətə ittihamı haqqında işi və onun barəsində Qazax İqiləb Komitəsi tarafından verilən xasiyyətməni nəzərdən keçirərkən, müsayyən etdim ki, müttəhim Köçərlinski vəzifəsindən və böyük salahiyyətlərindən istifadə edərək, zəhmətək xalq şəhəri zor totbı etmiş, Qazax rayonunda "Müsəvat" Partiyasının sadıq olaraq milli ehtirasları alovlandırmış ki, bunun nəticəsində qoşuş xalqlar arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahatlar heç bir inam doğurmur, çünki rayının öyrənilməsini təklif etdiyi şəxslər Qazax İqiləb Komitəsi kimi nüfuz və etibarla malik ola bilməzler. Həmin səbəbə görə, müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindiriləmisi ilə əlaqədar vəsətətini radd etmək olar və onun özünüñ azadlığına galasının gələcəkdə Qazax qazasında əksinqilabçı hərəkat yaradacağı və fəhlə-kəndlilərin günahsız qanının axıdılmasına bailsa ola biləcəyini nəzərə alaraq qaraşaların müttəhim Köçərlinski güllənləşin. Hərbi müstəntiq: (adi və soyadı göstəriləməyib). Təsdiq edirəm: 7 №-li Xüsusi bölmənin rəisi Liberman. Təsdiq edirəm: Fövqəladə komisar H.Sultanov" [7, s.267-268].

Bu qərar "müttəhim Köçərlinskinin" güllənləşməsi ilə bağlı qərar idi. Amma bu qərənin davamlı, marhalalı, icrası "vacib" olan tətbiq üsulları var idi. Bu ölüm deyildi - ölümün davamı. Köçərləi kim insanları xalqın yaddaşından hamislik silmək üçün, onların olmazlıyına qəddarcasına edilən daha bir qəsd - arxivlərinin mahv edilməsi, saqların işsizləşdirilməsi qərəx "dərsi" idi. Özərini, ailələrini, hətta nasillərini belə "dərsin" vahiməsindən qorumaq üçün "xalq düşməni" ilə doğməlik əlaqlarının subutuna yararlı ola biləcək hər şey düşünülmüş, məqsədi şəkildə mahv edilmişdi. F.Köçərləi arxivinin biza galib qatılmaması - mahv edilməsi, onuna bağlı izlərin müasirləri tərəfindən bəla silinməsi bu qəsdir və bu "dərsin" təsəssuf doğuran ağrılı-acılı nəticəsidir.

Racəb Əfəndiyevin oğlu Əziz Əfəndidəzə xatirələrində yazır: "Firidun bayın atama yazdığı məktublalar saysız-hesabsız idi. Repressiya illərində də onları qoruyub saxlamışdı. 1950-ci ilin bir yay ayında atamın alçaq bir kürsüdə ayaşlaşdı yanında mis xəkəndəz qoyduğunu gördüm. Yanındakı qovşıqlardan hansı kağızları işsiz götürüb oxuyur və bir-bir xəkəndəz qoyub kibrılı yandırırdı. Rəngi qıpçırmazı qızarmışdı. Həyacanı məni narahat etdiyi üçün sorusudum:

- Ata, bu yandırıcılarından nadir?

- Mülliəmim Firidun bay Köçərlinin mənə yazdığı məktublardır, istəmirəm ki, məndən sonra səzə bir xətar dəysin, - dedi. Yaxınlaşdırılmış məktublardan bir neçəsinə nəzərdən keçirdim. Əski əlibədə çox gözəl xətar yazılmışdır... Bir söz demədim. Firidun bayın "xalq düşməni" kimi güllənləndiyini bildirdim" [8, s.35-36].

F.Ağazadənin qeydə aldığı arxiv materiallarının siyahısında (s.v. 100) C.Məmmədquluzadənin 1887-ci ildən 1913-cü ilə kimi F.Köçərliyə 22 məktub göndərdiyi göstərilmişdir. 1920-ci ildə "xalq düşməni" kimi güllənləmiş Köçərlinin arxivinin mahv edildiyi artıq məlumatdır. F.Köçərlinin də bu məktubları cavablaşdırmaq qoymasa əlaqəsizdir. Bəs Köçərlinin məktublarının C.Məmmədquluzadə arxivində olmamasının səbabı nadir? Səbab - F.Köçərlinin müasiri olmuş C.Məmmədquluzadənin də arxivinin eyni aqıbt yaşamadıdır.

Həm idə Məmmədquluzadə Mirza Cəlil haqqında xatirələrində yazır: "O, əz otığına getdi. Şəkif açıb əsərlərin qaralamaşlarını götürüb bir-bir baxıdından sonra yera atdı... Dedi ki, sobanı qalamaya istəyir... O, böyük kağız bağlamalarını, müxtəlif qaralamaşları sobaya atub yandırırdı. Bu zaman o, çox əsəri idi. Mən ona heç bir söz deyə bilmirdim. Kənardə dayanıb ürək ağrısı ilə tamaşa edirdim" [9, s.187].

Əslinde, bu bağlamaların sobada yandırılması 1931-ci il dekadının şaxtasını dəf etməkdən daha çox, qarşidan gələn doğurduğu vahimənin dəfəsinə xidmət edirdi və yandırılan "kağız bağlamalarının", "müxtəlif qaralamaşların" içərisində C.Məmmədquluzadəyə və müasirlərinə massus hənsənəd, əsər və məktubların yandığı bu gün də həlli müşkül bir məsələ kimi qalmadıdr.

C.Məmmədquluzadə, R.Əsfəndiyev, istərsə də digər müasirlərinin "məndən sonra səzə bir xətar dəyməsin" prinsipini ilə mahv edilən arxiv materialları eyni psixoloji gərginliyin - bu qəsdir və bu "dərsin" davamı və nəticəsi idi.

Akademik B.Nəbiyev gərkəmlili ədəbiyyatşurası Əziz Şərifin "F.Köçərli və onun arxiv" ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəz, 3 iyun, 1972-ci il) adlı məqala-xatirənatına əsaslanaraq yazar: "...F.Köçərlinin arvadı Badisəba xanım istəyibmiş ki, Əziz Şərif onların evindəki arxivni nəzərdən keçirsin. Həm idə xanım Əziz Şərifin Badisəba xanımı təqdim etmiş, o da öz növbəsində F.Köçərliyin arxivindən ibarət bir sandıq materialı onlara göstərmiş və demişdir. "Heç şübhə etmirəm ki, bu sandıqda yazilar xalqımızla lazımlıdır. Firidun bayın ömrü boyu xətar təpdiyi əlyazmaları, kitab, sandıqlarda yazilar xalqımızla lazımlıdır. Bəs sandıq bu günə kimi saxlamışam, heç kəsə bundan bir vərəq de verməmişdir. Bəs sandıq bu günə kimi saxlamışam, heç kəsə bundan bir vərəq de verməmişdir. Əziz Şərifin nəzərəsəm..." Sonra onlar birlikdə sandıqın içindəki materialları gözən keçirmişlər. Əziz Şərifin nəzərəsəm...". Sonra onlar birlikdə sandıqın içindəki materialları gözən keçirmişlər. Əziz Şərifin nəzərəsəm...".

dilində yazdığı məqalənin avtoqrafi. M.Ə. Sabirin şeirləri və digər qiymətli əsərlər, sənədlər, materiallar varmış" [2, s.162].

Məlum olduğu kimi, Ə.Şərifin F. Köçərlinin şəxsi arxivinin dövlət tərəfindən alınması soyi nəticəsiz qalmışdır. Arxivin sonrakı təleyi ilə bağlı Bədissəbə xanım Köçərlinin Azərbaycan Kommunist Partiyası (b.) Mərkəzi Komitəsinin katibi Mircəsəf Bağırova rus dilində ünvanlanmış ərizəsi (s.v. 90) var. Həmin ərizədə o, daşınması çətin olan bəzi ev aşyalarını və materialları Bakı şəhərində 1937-ci ilin noyasanın qardaşı Məmməd Vəkilovun evində mühəsəqtə olaraq qoyduğunu bildirir. 1937-ci ilin noyasanın qardaşı Məmməd Vəkilovun oğlu Mustafa Vəkilovun NKVD tərəfindən həbs edildiyini və onun şəxsi materiallarının müsadirəsi zamanı Firidun bay Köçərliyə də məxsus arxivin aparıldığı bildirir və ədəbiyyat tarixinə dair həmin qiyməti arxiv materiallarının ona qaytarılmasını xahiş edir. Yazılma tarixi qeyd olunmayan məktubun mətnindəki 10 noyabr, 1937-ci il məlumatından arxivin artıq xalq deyimindən olan "gedər-gəlməz" istiqamət yolu aldığı malum olur.

Şəxsi arxiv materialları içərisində Köçərlinin müasirlərindən olan Zaqafqaziyə (Qori) Müəllimlər Seminariyinə məzunu, pedaqqoq, dilçi, elişba islahatçısı, mətbuat tarixçisi, publisist, icimai xadim Fərhad Ağazadənin yazdı: "Firidun bay Köçərlinin bioqrafiyası" (s.v. 37) adlı qiymətli məqalə orunur (bioqrafiyanın digər bir nüsxəsi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Arxivində saxlanılır. Inv.: 566). Həmin məqalədə F. Köçərlinin əsaqlı illəri, ailisi və faaliyyəti haqqında maraqlı faktlar əsasında müfəssəl tərcüməyi-halı verilmişdir. F. Ağazadə 1930-cu ilə - F. Köçərli arxivinin hələ Bədissəbə xanımında olduğunu bər vaxtla Firidun bayın bioqrafiyasını yazmaq istəyi ilə həmin arxiv materiallarına müraciət etmişdir. O, bu istəyi ilə təkcə "Firidun bay Köçərlinin bioqrafiyası"nu yox, həm də onun sonralar məhv ediləcək arxivini siyahıya (s.v. 100) almışdır. Görkəmlilər Məmməd Adilov yazır: "Biz bər gün Firidun bayın şəxsiyyəti və ilkin arxivini haqqında daha geniş təsvir vəld etdiyimiz üçün Farhad Ağazadəyə minnətdər olmalyıq. Belə ki, dövrünün tanınmış ziyalısı və alimi olan bu şəxş arxivin ilkin variantını araşdırırankən ağlagəlməz bir uzaqqoraklıq nümayis etdiyim və Firidun bayın bütün arxiv materiallarının siyahısını çıxarmışdır" [10, s.6]. Məhv olunmuş bu materiallar, o cümlədən, məktublar tarixi dəqiqiliq bacarımdan mükemməl bir salnamə, qiyməti, zəngin məlumat bazası, unikal elmi-sənədli mənbədir. Bu gün F. Köçərlinin şəxsi arxivində F. Ağazadənin qeydə aldığı iki şagird dəftərindən ibarət siyahı, "Tərcüməyi-hal", bir neçə məqalə və rus ədəbiyyatından etdiyi bəzi tərcümələrin avtoqrafi, məktublar, sənədlər, fotosəkllər və çap kitabları saxlanılmışdır.

Ömrünün 35 ilini (1885-1920) ədəbi-pedaqqi iş, ədəbi təqnid və publisistikaya həsr etmiş, mürəkkəb və ziddiyyətli bir yaradıcılıq yolu keçmiş, böyük nüfuz sahibi olmuş - ədəbiyyat tarixçisi, təqnidçi, pedaqqoq, publisist, yazıçı, tərcüməçi Firidun bay Köçərləri hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu gün də onun əsərləri nəşr edilir, haqqında çoxlu məqalə, kitab və tədqiqat əsərləri yazuşmaqla yaddaşlarda yaşayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov Ş. Puşkin və Azərbaycan poeziyası. Bakı, 1956.
2. Nəbiyev B. Firidun bay Köçərləri. Bakı, 1984.
3. Məmmədli Q., Əliyeva A. İnzələr (Milli Mətbuat - 140). Bakı, 2015, 311 s.
4. Salmanov A. Firidun bay Köçərlinin mətnşənmiş fəaliyyəti. Firidun bay Köçərləri: şifahi və yazılı ədəbiyyat. Bakı, 2013.
5. Vəliyev Ş. Zəka səltənətinin carisi. Firidun bay Köçərləri. Əsərləri. Bakı, 2013.
6. Talibzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi təqnididə (1905-1917-ci illər). Bakı, 1966.
7. Qasımov C. Firidun bay Köçərlinin müsəmmalı ölümü, yaxud güməndən həqiqəti. Azərbaycan folklorşunaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, 2011.
8. Qiyyasbəlli M. Rəcəb Əfəndiyev (pedaqqi, metodiki, bədii əsərləri). Bakı, 2001.
9. Məmmədquluzadə H. Mirzə Celil haqqında xatirələrim. Bakı, 1967.
10. Adilov M. Ən söz əvəzi. Firidun bay Köçərlinin şəxsi arxiv. Bakı, "Nurlan", 2006.

ANAS

THE FATE OF ONE ARCHIVE

Summary

The article tells about a teacher, publicist, writer, translator, an outstanding literary critic Firidun bey Kocharli (1863-1920), who has exceptional services in the collection, study and publication of our literary and cultural heritage.

The reasons for the destruction of the personal archive, which properly covered F. Kocharli's large services in the field of research and propaganda about our national and cultural heritage, were also investigated.

СУДЬБА ОДНОГО АРХИВА

Резюме

В статье рассказывается о педагоге, публицисте, писателе, переводчике, выдающемся литератором критике Фиридун беке Kocharli (1863-1920), который имеет исключительные заслуги в области сбора, изучения и публикации национально-культурного наследия. Также были исследованы причины уничтожения личного архива, который должным образом охватывал большинство заслуг Ф. Kocharli в области исследования и пропаганды нашего национально-культурного наследия.